

A *Praxis pietatis* interkonfesszionális vonatkozásai

Lewis Bayly *The Practice of Pietie* című könyvének különböző nyelvű fordításai különösen nagy szerepet kaptak a kora újkori Magyarország szellemi életében. Kevés esetben van olyan kedvező forrásadottságunk, amikor rendelkezésünkre áll ugyanazon munka magyar, német és cseh nyelvű fordítása is, mégpedig olyan szövegek, amelyeket csakugyan egyidejűleg használtak fel az egymás mellett élő lutheránus, kálvinista és csehtestvér gyülekezetekben egyaránt. Nyilvánvaló, hogy a munkában eleve meg kellett lennie a multi- illetve interkonfesszionális felhasználáshoz alkalmas tartalmi sajátosságoknak, de nyilvánvaló az is, hogy kiaknázásainak és adaptálásainak tartalmi karakterisztikumai éppúgy egyenkénti részletes vizsgálat tárgyát kell hogy képezzék, mint a szövegek között megfigyelhető, filológiai-textológiai eszközökkel feltárható genetikus kapcsolatok vagy analógiák. A jelen tanulmánynak nem tárgya az utóbbi szempont: a 2019 tavaszán az imitáció és parafrázis tárgyában Pécsen megrendezett Rebakucs-konferencián négy nyelven bemutatott párhuzamos szövegpéldákkal világítottam meg a szövegek egymásból való leszármazását, a fordításuk során követett alapelveket, kidolgozásuk igényességének és elmélyültségének mértékét.¹ E megállapítások megismétlése helyett az alábbiakban kissé szélesebb látószöveget vehetünk fel, amikor a többféle kidolgozás felekezeti sajátosságaira és felekezetközi kontrasztviszonyaira összpontosítunk.

* A tanulmány az NKFIH posztdoktori kiválósági program támogatásával készült. A 125.169. számú projekt a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, a PD_17 pályázati program finanszírozásában valósult meg.

1 Az előadás tanulmánnyá továbbfejlesztett szövege azóta megjelent: PAPP Ingrid, „A *Praxis pietatis* cseh nyelvű fordítása”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 123, 5. sz. (2019): 621–638.

Medgyesi Pál magyar nyelvű fordítása elkészítésének és változatainak története hosszú ideje a viszonylag jól feldolgozott filológiai kérdések közé tartozik, ezért jelen alkalommal nem igényel részletes kifejtést.² Annál kevesebbet tud még a szakmai közvélemény is a Medgyesi fordításával közel egy időben Magyarországon ugyancsak megjelentetésre került cseh nyelvű változat keletkezéséről. A német nyelvű fordítás nem jelent meg Magyarországon területén. Rendkívül nagyszámú, főként németországi és svájci kiadása alapján azonban minden bizonnyal igen élénk hazai recepcióját feltételezhetjük, tény továbbá, hogy a cseh nyelvű változatnak közvetlen forrása volt, és megfordult a magyar nyelvű változat elkészítőjének kezében is. Kezdjük épp ezért a német változat rövid bemutatásával.

Bayly munkájának több német nyelvű fordítása is készült, mindegyik a fordító megnevezése nélkül, némelyik a református, némelyik a lutheránus feleke-

- 2 ESZE Tamás, „A magyar *Praxis pietatis*: Kiadástörténeti tanulmányok”, *Könyv és Könyvtár (Debrecen)* 3. sz. (1963): 43–79; PETRŐCZI Éva, „Egy fordítás háttértörténete (Lewis Bayly: *The Practice of Piety* – Medgyesi Pál: *Praxis pietatis*)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 101, 5–6. sz. (1997): 634–649; GYŐRI L. János, „Kegyességi sikerkönyv a 17. században: A *Praxis pietatis* magyarországi útja”, in *Doctrina et pietas: Tanulmányok a 70 éves Barcza József-tiszteletére*, szerk. DIENES Dénes és SZABADI István, 38–50 (Debrecen–Sárospatak: Debreceni Református Hittudományi Egyetem–Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei–Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, 2002); OLÁH Szabolcs, „»Az egészséges beszédeknek példáját megtartsd«: A kegyességgyakorlás nyelve (Medgyesi Pál: *Praxis pietatis* és *Doce nos orare*)”, in *Humanizmus, religio, identitástudat: Tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődéstörténetéről*, szerk. BITSKEY István és FAZAKAS Gergely Tamás, *Studia litteraria* 45, 163–189 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007); PETRŐCZI Éva, „A *Praxis pietatis* díszcímlapjának »titkai«”, in PETRŐCZI Éva, „*Nagyságodnak alázasatos lelki szolgája*”: *Tanulmányok Medgyesi Pálról – „The Obedient Spiritual Servant of Your Highness”: Hungarian and English Essays on Pál Medgyesi*, Nemzet, egyház, művelődés 4, 51–53 (Budapest–Debrecen: Barankovics István Alapítvány–Hernád Kiadó, 2007); PETRŐCZI Éva, „Régi bort új tömlőbe: Néhány új szempont Medgyesi Pál Bayly-fordításának vizsgálatához”, in PETRŐCZI, „*Nagyságodnak alázasatos lelki...*”, 63–71; FAZAKAS Gergely Tamás, „Az imádság testi kifejeződései az angol és a magyar puritanizmusban: Az 1643-as *Praxis pietatis* filológiai és ikonográfiai kérdései”, in *Medgyesi Pál redivivus: Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás és GYŐRI L. János, 95–147 (Debrecen: Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, 2008); FEKETE Csaba, „*Praxis* praxisa, avagy fordító puritánság Medgyesi nyelve alapján”, in FAZAKAS és GYŐRI, *Medgyesi Pál redivivus...*, 173–186; FAZAKAS Gergely Tamás, „Pásztorzó könyvolvasás és kegyességgyakorlás: A *Praxis pietatis* margószövegeiről és egy tágabb kutatás lehetőségeiről”, in *Nyelv, lelkiség és regionalitás a közép- és kora újkorban: Előadások a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson, Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27.*, szerk. GÁBOR Csilla et al., 146–168 (Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2013); FAZAKAS Gergely Tamás, „Angol történelem a margón: Szempontok Lewis Bayly *Practice of Piety* magyar, holland és más nyelvű fordításainak értelmezéséhez”, in *Történetek a mélyföldről: Magyarország és Németalföld kapcsolata a kora újkorban*, szerk. BOZZAY Réka, 344–360 (Debrecen: Printart-Press Kft., 2014); KECSKEMÉTI Gábor, „Medgyesi Pál prédikációelméleti művének forrásai”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 123, 2. sz. (2019): 158–169.

zetűek számára. Elsőként a reformátusok figyeltek fel Bayly könyvére. Az első német fordítást Bázelen adták ki 1628-ban, olyan sikerrel, hogy a következő évben két újabb kiadásban, többek között Zürichben is kihozták. A német szöveg nem szó szerinti fordítás, azonban apróbb változtatások ellenére, és a fordító közepes tehetségének dacára, lényegi átalakítás nem történt benne. Bayly eredeti szövegében több helyütt megfogalmazódott a katolikus egyházzal szembeni éles kritika.³ A német fordító ezeken a helyeken az általánosítás módszerét használta, és tartózkodott az élesebb megfogalmazásoktól. A fordítás módosította Bayly fejezetbeosztását is (negyvenhat fejezetre tagolta az eredeti negyvennégyes beosztást). A svájci kiadások a kontinentális kálvinizmus olvasóközönységét voltak hivatottak kiszolgálni, de a korai kálvinista verziók után azonnal, már 1631-ben megindult a lutheránus német fordításváltozat megjelenítésének története is Lüneburgban.⁴

A német fordítások ezt követő kiadástörténete igazi meglepetést tartogat Bayly szövegének ismerői számára. 1631-ben ugyanis Bayly könyvének második részét is megjelentették német fordításban, bázeli–Frankfurt am Main-i közös kiadásban. Márpedig a modern olvasó pontosan tudja, hogy Bayly könyvének nincs második része. Amit ezzel a címmel kiadtak, és ami nyilvánvalóan a felkapott kegyességi munka sikerének meglovagolására tett eredményes kísérletnek bizonyult, az egy másik angol teológus nevéhez köthető. Ez a második rész ugyanis Joseph Hall *The Art of Divine Meditation* című munkájának a német fordítása.⁵ 1743-ig a *Praxis* legalább hatvanhárom német kiadása mind ezzel a kiegészítéssel együtt jelent meg, sőt az 1668. évi olasz fordítás (*La Pratica di pietate*) is ugyanígy járt el. Egyedül egy korai strassburgi kiadás nevezte meg Hallt, a többiben nyoma sincs a nevének.⁶ Nem lehet tudni, hogy ki volt az, aki Hall szövegét a *Praxis pietatis* második részeként megnevezve összekapcsolta Bayly művével. Hans Leubénak, aki a kérdéssel a 20. század első negyedében részletesen foglalkozott, és Hall szerzőségét 1924-ben felismerte, sem sikerült kiderítenie.⁷ Kizárólag a második rész fordítójának a személyére volt egy lehetséges megoldá-

3 Jan UHER, „Komenského *Praxis pietatis*”, *Časopis Matice Moravské* 55 (1931): 371–417, 382.

4 Uo., 382.

5 Uo., 380.

6 Peter DAMRAU, *The Reception of English Puritan Literature in Germany*, MHRA Texts and Dissertations, 66 – Bithell Series of Dissertations, 29 (Leeds: Maney Publishing for the Modern Humanities Research Association and the Institute of Germanic and Romance Studies, University of London, 2006), 74–75.

7 UHER, „Komenského *Praxis pietatis*”, 380.

sa. Leube úgy vélte, hogy ez a fordító Justus Gesenius (1601–1673) irénikus fel-fogású lutheránus teológus.

A cseh nyelvű fordítás, akárcsak a magyar, *Praxis pietatis* cím alatt látott napvilágot, ám – szemben a magyarral – mindkét részre kiterjedt, míg Medgyesi csak Bayly eredeti könyvét fordította le. A cseh szöveg fordítója Joannes Amos Comenius volt. Comenius nem az angol eredetiből dolgozott, hanem mind Bayly, mind Hall szövegét a német fordítás alapján adta. Pontosán nem tudjuk, hogy mely kiadást vette alapul, azonban fordításának vannak olyan jellegzetes-ségei, amelyek alapján néhány nyomtatványra szűkül a kör. Feltételezhető, hogy fordításának elkészítéséhez először az 1628-as vagy 1629-es kiadások valamelyikét vette alapul, amelyek még csak az első részt tartalmazták. Ezért Comenius 1630-ban Lesznóban megjelent első kiadása is csak Bayly szövegét hozta.⁸ A cseh testvérek közösségének teológiai pozíciója jóval közelebb állott a kálvinista egyházéhoz, mint a lutheránusokéhoz,⁹ ezért nem meglepő, hogy Comenius a bázeli *Praxis pietatis*ok közül választott. Ezt bizonyítja, hogy a cseh fordítás tartalmazza a szombat megszentelésével foglalkozó részt a kálvinista fordításhoz hasonlóan, szemben a lutheránus kiadásokkal, ahol ez a rész kihagyásra került.¹⁰ A német fordító és Comenius közötti közös vonás, hogy mindketten a kegyesség gyakorlati megélésére helyezték a hangsúlyt, ezért szövegeikben az elméleti részeket sok esetben rövidítették, sőt ki is hagyták, és praktikus kegyességgyakorlási példákkal bővítették ki a fordításaikat. Mindez végül azt eredményezte, hogy Comenius még az angol eredetnél is kevesebb, negyvenkét fejezetre tagolta a maga munkáját.¹¹

A cseh fordítás első, lesznoi kiadása datálatlan címlapú. Szokásos datálásának alapját Comenius ajánlása adja, amely 1630-ban keltezett. Ugyanez van meg a trencsényi exuláns nyomda 1637 körül kinyomtatott kiadásában is, amely e nyomda egyik legkorábbi kiadványaként ismeretes.¹² Ugyanebben a nyomdában készült el, feltehetően 1641-ben, a cseh *Praxis pietatis* második részének az első olyan kiadása, amelyből ma példány ismeretes.¹³

8 Jan Amos KOMENSKÝ [COMENIUS], *Praxis pietatis, to gest o cwičenj se w Pobožnosti* ([Leszno], [1630], Knihopis 1015).

9 UHER, „Komenského *Praxis pietatis*”, 380.

10 Uo., 381.

11 Uo., 386.

12 Jan Amos KOMENSKÝ [COMENIUS], *Praxis pietatis, to gest o cwičenj se w Pobožnosti* ([Trenčín], [1637], RMNy 1702).

13 Jan Amos KOMENSKÝ [COMENIUS], *Praxis pietatis, to gest Knjžky o Cwičenj se w Pobožnosti* ([Trenčín], [1641], RMNy 1906).

Az 1637 körül kiadott első rész címlevelének hátlapján a Pirnába menekült cseh exuláns Georgius Colsinius (?–?) cím nélküli, latin nyelvű köszöntőverse található. Ezt követi a Joannes Amos Comenius monogramjával ellátott előszó, amelyben részletesen leírja fordításának módszereit. Nem titkolja olvasója elől, hogy fordításában a német *Praxis pietatis*hoz képest vannak kihagyások és egy-egy részlet áthelyezésre került, amit azzal indokol, hogy a kegyesség gyakorlati megélésében kívánt útmutatást adni, ezért ennek megfelelően sem a fejezetek számára, sem a szavak sorrendjére nem ügyelt, sokkal inkább a rövid és hatásos megfogalmazásokra törekedett.

A második részt szintén a Václav Vokál által vezetett trencsényi nyomdában adták ki 1641-ben. Ezt Comenius az 1637-ben megjelent *Praxis* folytatásának szánta. A cseh szakirodalom úgy vélekedik, hogy Comenius egy olyan német fordításból dolgozott, amelyben megtalálható volt Bayly és jelöletlenül Joseph Hall műve is, és fordítása során nem volt tudatában annak, hogy két különböző szerző művét fordítja.¹⁴ E második kötethez a nyomda tulajdonosa, Václav Vokál írt dedikációt. Az Alsó-Magyarországra menekült cseh értelmiségi réteg reprezentációs törekvéseinek kiemelkedő példája Vokál dedikációja. A kényszerűségből letelepedő cseh exulánsok egyrészt büszkék voltak cseh nemzetükre, nyelvükre és történelmükre, másrészt keresték a befogadó rokon nyelvű közösség elfogadását és támogatását is, hogy viszonylagos békében élhessenek velük.¹⁵ Vokál dedikációjában is megragadható ez a kettősség. A dedikációt a keresztény olvasóhoz címzett előszó követi, amely a címlevelben hangsúlyosan kiemelt fordításról nem tesz említést, hanem az igaz ájtatosság és kegyesség gyakorlati tudnivalóit hangsúlyozza. Az előszót harminckilenc fejezet követi, amely ájtatos és kegyes emberek számára próbál útmutatást adni a befogadó különféle példákkal együtt.

A Magyarországon használatos *Praxis pietatis*-fordítások komparatív értékelésére térve elmondható, hogy Medgyesi Pál fordítása tökéletes tartalmi és hangulati hűséggel követi az angol eredetit. A szerényebb képességekkel rendelkező ismeretlen német fordító törekedett ugyan a tartalom szoros követésére, azonban gyakorlatlanabban, ügyetlenebbül szerkeszti meg mondanivalóját, kifejezőeszközében messze elmarad az eredeti stilisztikai bőségtől és árnyaltságától. Fordítá-

14 UHER, „Komenského *Praxis pietatis*”, 380.

15 Pavel HORVÁTH, „Novšie údaje o pobyte českej pobelohorskej emigrácie v Trenčine a na okolí”, in *Trenčín: Remeslá, tlačiarne, architektúra*, zost. Milan ŠIŠMIŠ, 164–184 (Bratislava: Vydavateľstvo Alfa, 1985), 179; PAPP Ingrid, *Biblikus cseh nyelvű gyászbeszédok a 17. századi Magyarországon: A nyomtatott korpusz bemutatása és irodalomtörténeti vizsgálata*, *Historia Litteraria* 34 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2018), 136–143.

sát sok esetben terjengősség, öncélú bővítések, felesleges szószaporítás jellemzi. Comenius a német szöveget vette alapul, és a cseh nyelv 17. századi nyelvéllapjának megfelelően készítette el a maga változatát. Nem törekedett teljes és szabatos fordításra. Számos esetben sűrített, tömörített, csak a gondolatmenet meghatározó fontosságú pontjainak kivonatát adta. Kihagyásai leginkább a teológiai és dogmatikai tételek kifejtése során fedezhetők fel, Comenius a gondolatmenet szempontjából szükségtelennek ítélt részeket egészében kihagyta vagy nagyfokú tömörítést alkalmazott. Megfogalmazási módja következetesen adaptáló-parafrazeáló, mindaddig, amíg saját élethelyzetével (emigráció, üldözöttség és az Úrért való életáldozat) szorosan összefüggő tételek kifejtésére nem kerül sor. Ekkor fordítási eljárásában komoly változások következnek be: ettől kezdve az alapul vett német szöveggel szoros tartalmi egyezés figyelhető meg, gondolatról gondolatra haladt a fordítással.

Megállapítható tehát, hogy Comenius nem szembesült a német fordításnak az angol eredetihez képest megfigyelhető, nem éppen kedvező tulajdonságaival. Sajátos módon viszont épp Medgyesi, aki az angol eredetiből dolgozott, tudott ezekről a német hibákról és hiányosságokról. Medgyesinek ugyanis alkalma volt konzultálnia azzal a személlyel, aki még nála is korábban figyelt fel az angol életvezetési-kegyességi mű jelentőségére és maga is hozzálátott magyarra fordításához, ám nem az eredeti, hanem német közvetítő szöveg alapján: Szenci Molnár Alberttel. Találkozásukról és megbeszéléseikről Medgyesi Lónyay Zsigmondnak szóló ajánlása számol be:¹⁶ összevetették a rendelkezésükre álló angol és német példányokat, ennek során rájöttek, hogy a német változat milyen hibás és hiányos, kiváltképpen a margójegyzetek közlésében, például a bibliai helyek és egyéb hivatkozások megadásában. Mint a német változatot itt minősítő „nagy változások, csonkaságok” kitétel mutatja, látniuk kellett, hogy az angol szöveg mennyivel tömörebb és nagyobb kifejező erejű a terjengős és pontatlan német változathoz képest. Fel kellett ismerniük, hogy nemcsak filológiailag hitelessé, hanem nagyobb praktikus hasznúvá is csak úgy tehetik a munka magyar nyelvű megjelentetését, ha a fordítás közvetlenül az angol eredetiből készül el. Ennek végbevitelére Medgyesi volt az alkalmas kettejük közül.

Comenius viszont – hasonló szakértelmű kontrollszerkesztő hiányában – a jóval gyengébb minőségű német eredetiből indult ki. Gyanútlanul és kritika nélkül fogadta el kiindulásul a német szöveget, majd a filológiai hűség kívánalmát elejtve

16 MEDGYESI Pál, *Praxis pietatis, azaz a Kegyeség gyakorlása (1636)*, kiad. INCZE Gábor, bev. RAVASZ László, A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztyén (református és evangélikus) egyházi írói 4 (Budapest: s. n., 1936), 12–14.

egyedül a kegyességi haszon szempontját érvényesítette átdolgozásának kialakítása során. Mindezek a döntései tökéletesen autentikus nyomjelzői a Fehérhegy utáni cseh emigránsok eszmei és kegyességi tájékozódásának, és sokat elárulnak azokról a lengyelországi és alsó-magyarországi kontextusokról is, amelyekbe beilleszkedve folytatták életüket és kulturális munkájukat.

Comenius cseh nyelvű adaptációja nagy sikert aratott az exuláns cseh hívők körében mind Lesznóban, mind pedig Trencsénben és környékén. Azonban nemcsak pozitív fogadtatásban részesült a cseh nyelvű *Praxis*, hanem komoly bírálója is támadt a pirnai lutheránus prédikátor, a szintén cseh exuláns Samuel Martini z Dražova személyében, aki nehezményezte, hogy Comenius a kálvini teológiai tételeket követte a fordításában. 1635-ben harmincöt tételtől álló vitairatot adott ki *Pět a Třidceti Mocných, Znamenitých a slušných Důvodů* címmel, amellyel elindította a vitát. Harmincadik tételében kifejtette, hogy a *Praxis pietatis*-ban zavaros és sértő szavak vannak, amelyek megzavarhatják az olvasókat. Leginkább a szentháromságtant és az úrvacsorát kifogásolta. Válaszul Comenius még ugyanebben az évben kiadta *Na spis proti Jednotě bratrské od Sam. Martinia z Dražova... Ohlášení* című munkáját, amelyben kálvini értelemben beszélt az úrvacsoráról, sőt szövegében közeledés érzékelhető a zwinglianizmushoz.¹⁷ A vita nem zárult le ezzel a válasszal, mert Martini 1636-ban megírta *Obranou* című munkáját,¹⁸ amely nem maradt fenn, azonban erre válaszul Comenius hittársa, Ján Felín (Felinus) elkészítette *Rozebráním* című művét, amelyben élesen támadta Martinit, védelmezte Comeniust és munkáját.¹⁹ A lutheránusok részéről érkező bírálat természetesen úgyszólván magától értetődő következménye volt annak, hogy a kontinentális kálvinizmus Comenius számára alapul szolgáló svájci kiadásai a lutheránus területeken érvényesített dogmatikai elhagyások és módosítások nélkül tették közzé Bayly és Hall szövegének német fordítását. Ugyanakkor nem lehet nem észrevennünk azt sem, hogy a Comenius által kifejtettek helyenként ortodox kálvinista szempontból is kifogás alá eshettek.²⁰ Álláspontjának tüzetes tisztázása a predestináció kérdésében Dordrecht után kialakult eszmei frontok részletes áttekintését tenné szükségessé. A cseh testvérek közössége és a reformátusok között lehettek olyan kényes pontok, amelyek a két csapat közeledése ellenére problémát jelentettek. Ez teszi érthetővé, hogy a cseh nyelvű

17 UHER, „Komenského *Praxis pietatis*”, 395.

18 Uo., 403.

19 Uo., 403–404.

20 Hermann Ferdinand von CRIEGERN, *Johann Amos Comenius als Theolog: Ein Beitrag zur Comeniusliteratur* (Leipzig–Heidelberg: Winter, 1881).

Praxis indulatokat gerjesztett nem csak a lutheránusok, hanem Comenius támogatói körében is. A kérdéses teológiai tárgyakban még számos vitairat íródott Comenius védelmezői és ellenfelei között, amelyek vizsgálata nem része a jelen tanulmánynak. Csak annyit jelezhetünk, hogy a kutatás még nem tárgyalta e viták esetleges magyarországi recepcióját sem.